

УДК 94(477.54/.62)«18/19»

Н.А. Лемешева

**МЛИНАРСТВО В СИСТЕМІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЕЛЯНСТВА
ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ**

У статті досліджується розвиток млинарства в системі господарської діяльності селянства Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Доводиться, що перехід селянства від натурального до ринкового господарювання, у тому числі й до збільшення виробництва зернових культур, стало причиною динамічного розвитку в Харківській губернії різноманітних форм млинарства як джерела одержання коштів для сплати викуплених платежів і податків, оренди землі, придбання вдосконаленого реманенту та ін. Розгляда-

ються основні етапи та особливості розвитку водяних та вітряних млинів як матеріальної основи розвитку борошномельно-круп'яних промислів в селянських господарствах Харківській губернії.

Ключові слова: Харківська губернія, селянство, господарча діяльність, млинарство, соціально-економічний розвиток, зернові культури, мірошник.

В статье исследуется развитие мукомольного промысла в системе хозяйственной деятельности крестьянства Харьковской губернии во второй половине XVII - в начале XX века. Доказывается, что переход крестьянства от натурального до рыночного хозяйствования, в том числе и к увеличению производства зерновых культур, стало причиной динамического развития в Харьковской губернии разнообразных форм мукомольного производства как источника получения средств для уплаты выкупленных платежей и налогов, аренды земли, приобретения усовершенствованных земледельческих орудий труда и др. Рассматриваются основные этапы и особенности развития водяных и ветряных мельниц как материальной основы развития мукомольно-крупяных промыслов в крестьянских хозяйствах Харьковской губернии.

Ключевые слова: Харьковская губерния, крестьянство, хозяйственная деятельность, мукомольный промысел, социально-экономическое развитие, зерновые культуры, мельник.

This paper examines the development of the system mlynarstvo economic activity peasantry Kharkov Province in the late seventeenth - early XX century. It is noted that the schedule of serfdom and the development of a market economy during 1861-1917 years appeared in all the constituent parts of farms Kharkov province. As a result, during this period Kharkiv became one of the main commodity farming regions in the Russian Empire with a distinct specialization in the production of grain and sugar beets. Link farms growing the market-increased role of money in the life of the peasants and gave rise to the need for constant search for additional sources of income. Under these conditions, one of the important economic range peasantry Kharkov province was the creation and development of farms milling companies. It is shown that the transition from subsistence peasantry to a market economy, including an increase in the production of crops, caused dynamic development in the Kharkiv province mlynarstvo various forms as a source of funds for the payment of duties and taxes redeemed, land lease, purchase improved implements, etc. The main stages and characteristics of water and windmills as the material basis of flour and cereal industries in farms Kharkiv province.

Key words: Kharkiv province, farmers, economic activity, mlynarstvo, social and economic development, cereals, miller.

Постановка проблеми визначається тим, що без детального дослідження господарської діяльності селянства Харківської губернії впродовж другої половини XIX - початку XX сторіччя неможливо об'єктивно зрозуміти основні шляхи, темпи й особливості історичного розвитку Слобідської України. Величезну роль в соціально-економічному розвитку регіону відіграли борошномельно-круп'яні підприємства, які були важливою частиною багатьох селянських господарств. В умовах ринкового господарювання другої половини XIX – початку XX ст. робота селянських водяних та вітряних млинів була спрямована на задоволення різних потреб населення Харківської губернії в борошні, крупах та фуражу, а тому характеризувалося різноманітністю форм організації цього промислового виробництва, технікою та технологіями, способами переробки зерна та іншими ознаками.

Перелічені обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження історії розвитку млинарства як важливої складової селянських господарств Харківської губернії в другій по-

ловині XIX – на початку XX ст. залишається актуальним і представляє науковий і практичний інтерес для сучасної української історичної науки.

Аналіз актуальних досліджень. Не зважаючи на актуальність наукового вивчення обраної нами проблеми, вона продовжує ігноруватися вітчизняною історичною наукою. Певний внесок в дослідження розвитку млинарства в системі господарської діяльності селянства Харківської губернії упродовж другої половини XIX - початку XX ст. зробили такі дослідники як Д.І.Багалій [1], Ф.К.Волков [2], Е.С.Гордієнко [4], В.В.Калініченко [16], В.П.Теплицький [19], М.Л.Шаховський [23] та інші. Але в їх роботах розглянуті лише окремі аспекти визначеної проблеми. Спеціальної праці, яка б охоплювала всі аспекти історичного розвитку селянських борошномельно-круп'яних промислів в Харківській губернії другої половини XIX - початку XX ст. ні в українській, ні в зарубіжній історіографії поки що не існує.

Мета статті полягає у дослідженні історичного розвитку борошномельно-круп'яної промислів в системі селянських

господарствах Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст., а також в контексті загального соціально-економічного та етнокультурного розвитку Слобідської України.

Виклад основного матеріалу. В соціальній структурі пореформеної Харківської губернії селянство складало переважну частину населення, суттєво впливаючи на всі сфери соціально-економічного та суспільно-політичного життя регіону. Аграрні реформи 1860-1970-х років ознаменували перехід селянських господарств Харківської губернії на товарно-ринковий шлях розвитку. При цьому головну роль відігравали кардинальні зміни у поземельному устрою селянства. Для 467 тис. колишніх поміщицьких селян такі зміни були визначені передусім умовами реформи 1861 р. В результаті її здійснення загальні розміри селянських наділів у Харківській губернії скоротилися з 638936 до 475654 дес., тобто приблизно на 27%, а середній душевий наділ у 60-70-ті рр. XIX ст. склав 2,4 дес. [15, с.92-95].

В найбільш складному економічному становищі опинилися більше 11 тис. селян-дариственників або неокладних, які отримали приблизно по 1 дес. орної землі, а також понад 14 тис. селян, що перебували до реформи на становищі дворових і по умовах реформи взагалі не одержали польових наділів. У ряді випадків також погіршувалася якість надільної землі. Поміщики, прагнучи закріпити за собою родючі ділянки, переселяли на непридатні землі цілі села. Тільки у 1865 р. в Харківській губернії було переселено на менш родючі землі 1793 селянських дворів [5].

Скорочення селянської риллі та збереженні значної частини земель у поміщиків стало стимулятором швидкого переходу колишнього поміщицького села від натурального до ринкового господарювання, у тому числі й до динамічного розвитку тут різноманітних форм млинарства як джерела одержання коштів для сплати викуплених платежів і податків, оренди землі та ін. Селянське млинарство, яке існувало на Слобідській Україні ще з середини XVII ст., в умовах ринкового господарювання другої половини XIX – початку XX ст. бу-

ло спрямоване на задоволення різних потреб місцевого населення в продуктах харчування та фуражу, а тому характеризувалося різноманітністю форм організації цього промислового виробництва, технікою та технологіями, способами переробки зерна та іншими ознаками [12, с.318-320].

Чисельність державного селянства після проведення аграрної реформи 1861 р. в Харківській губернії значно зросла за рахунок селян дрібнопомісного дворянства і склала в цей час близько 744 тис. осіб. Підготовки до реформи державного села почалася ще в 1848-1853 рр., коли на Харківщині був складений земельний кадастр.

Закон 1866 р. «Про поземельний устрій державних селян» й інші законодавчі акти фактично закріпили за ними всі колишні наділи та всі ті права, якими вони користувалися і до реформи. В результаті після проведення в губернії реформи (1866-1872 рр.) загальне землеволодіння державних селян навіть збільшилося на 1,3%. Вони отримали в середньому по 4,5 дес. землі на душу, тобто майже у два рази більше за поміщицьких селян [22, с.442]. Особливо вирізнялося багатоземеллям державне селянство Старобільського та частково Валківського й Ізюмського повітів. Старозаїмочні землі також були віднесені законодавством до розряду державних, що спричинило численні скарги селянських громад до казни. В судах оспорювалося близько 885 тис. дес. старозаїмочної землі, основна частина з якої була в результаті передана селянам без викупу [18, с.2-4].

За наступні після аграрних реформ десятиліття становище із забезпеченням селянства Харківської губернії земельними наділами помітно змінилося в гірший бік, внаслідок природного приросту населення і частих сімейних розділів в самих селянських господарствах. На початок XX ст. наділи колишніх державних селян уже зменшилися в середньому до 2,8 дес., а колишніх поміщицьких – аж до 1,3 дес. землі на наявну душу. На 1914 р. ці показники, як свідчать земські джерела, стали ще меншими. Таким чином тенденція до загострення селянського малоземелля постійно залишалася суттєвим явищем в соціально-

економічному розвитку губернії.

Ще одним наслідком еволюції поземельних відносин був інтенсивний процес переділу надільної землі, поступової концентрації її в руках заможної верхівки села [20, с.19-25]. В результаті цього на початок ХХ ст. вже близько 23% селянських господарств можна було віднести до заможних – вони мали більше 10 дес. польової землі. Ділянки решти залишались значно меншими – 66% мали від 10 до 3 дес., а 11% – менше 3 дес. Приблизно чверть селянських господарств на цей час зовсім втратили свої польові наділи. Явну нестачу надільної землі селяни змушені були компенсувати або за рахунок купівлі, або за рахунок оренди. Всього в Харківській губернії за період з 1861 по 1914 рік у поміщиків і казни місцевими селянами було придбано до 495 тис. дес. землі. Крім того, ними щорічно орендувалося 10-15% до надільної землі. За кожну орендовану десятину сплачувалося в залежності від регіону від 2 до 18 крб. Так, наприклад, у 1877 р. розміри орендованої по губернії землі дорівнювали 298 тис. дес., в 1905 р. – 221 тис. дес., а на 1914 р. досягли 500 тис. дес. [19, с. 296]. Ще більшого поширення набули орендні відносини в середині самих селянських громад.

Основні тенденції характерні для сфери поземельних відносин в пореформеній Харківській губернії значною мірою визначали шляхи та динаміку розвитку селянських господарств, зокрема селянського хліборобства. У цій сфері помітне зростання ринкового попиту на сільськогосподарську продукцію зумовило тенденцію до збільшення селянських посівних площ і значних змін в їх структурі, що проявилось в заміні одних культур та сортів іншими. В пореформеній Харківській губернії поступово складалася регіональна спеціалізація з виробництва окремих видів сільськогосподарських продуктів як зовнішній прояв товаризації землеробства. Основну частину посівних площ у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. повсюдно зайняли такі культури як озиме жито, ярова пшениця, ячмінь і овес [22, с.442-443]. Найбільш динамічно за період з 1861 по 1917 р. підвищувався ринковий попит на жито у зв'язку

з загальним подвоєнням зростання населення губернії, а особливо із збільшенням тут кількості міського населення.

Зріс попит на слобожанське жито і на зовнішніх ринках. На Харківщині жито ще з ХVІІ ст. було досить традиційною сільськогосподарською культурою. Воно давало добрі сходи на різних ґрунтах, було стійким до посух і морозів, до того ж не вимагало великих затрат на внесення добрив. Як один із головних продуктів харчування селянського населення Харківської губернії, жито займало близько двох третин озимих полів чи до 20% всіх зернових посівів у селянських господарствах [23, с.116-118].

Основне місце посідали такі його сорти, як ваза, криця, муравівське та ін. в селянських господарствах Харківської губернії завжди переважало озиме жито. Ярове зустрічалось як виняток, бо було нерентабельним, тому що його врожай був майже на чверть нижчий, ніж озимого [5].

Урожайність жита в другій половині ХІХ ст. становила до 60 пудів з десятини, а на початку ХХ ст. вона ще дещо піднялася. На виробництві жита спеціалізувалися переважно селянські господарства північно-західних повітів. Тут як озиме, так й ярове жито було важливим продуктом для харчового ринку, сировиною для чисельних водяних та вітряних млинів, що належали місцевим селянам [22, с.17-28].

Впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. майже у кожній слободі, селі, хуторі Харківської губернії на пригорках махали своїми крилами вітряки, на кожній маленькій річці стояло кілька водяних млинів. Силою вітру і води ці відносно малопотужні млини добросовісно постачали слобожанам життєву енергією, крутили жорнові камені, перетворюючи озиме та ярове жито на борошно і крупи, були в кожному селянському господарстві посередниками між полем і піччю [18, с.280-282].

Друге місце в сільськогосподарському виробництві селянських господарств Харківської губернії належало пшениці. Її вирощування вимагало більше зусиль для підготовки ґрунту і використання відносно удосконаленої землеробської техніки, а

тому було під силу тільки економічно сильним господарством. Разом з тим з кожним десятиріччям селянство Харківщини все більше переваги надавало саме пшениці, як культурі більш рентабельній і ринковій.

Вона мала різноманітне застосування і використовувалась, навіть, у своїх відходах, як добра кормова культура. З огляду на високу прибутковість переробки пшениці на водяних та вітряних млинів та надзвичайне значення млинарства для соціально-економічного розвитку Слобідської України, селяни часто будували водяні та вітряні млини й включали їх в комплекс господарських споруд своїх господарств. У другій половині XIX – на початку XX ст. процес поступового вдосконалювання конструкції селянських млинів не тільки продовжився, але й став помітно більш динамічним. У цей період технічної революції та прискорення індустріального розвитку України з'явилося багато нових матеріалів і технологій, які селяни-господарі млинів та мірошники Харківської губернії зуміли повною мірою використати для вдосконалювання й оптимізації переробки своїх на своїх млинів різних сортів пшениці. Оригінальні конструкції млинарських механізмів, особливо жорнових та вальцових поставів для розмелювання пшениці, які устанавлювалися селянськими майстрами Харківської губернії на своїх водяних та вітряних млинах, були результатом багаторічної колективної технічної творчості багатьох народів світу, у тому числі й мірошників Слобідської України [10, с.28-29].

Харківська пшениця також дуже високо цінувалася в тих закордонних державах, куди вона вивозилась на продаж. У кожному повіті та волості Харківської губернії залежно від ґрунту та клімату культивували різні сорти пшениці. Найкращими вважались озимі тверді арнаутка (чорноколоска і жовтоколоска) та гірка, які давали найбільші врожаї у Старобільському, Куп'янському й Ізюмському повітах і становили тут важливу статтю експорту. Поруч з цими сортами на Харківщині сіяли й прості пшениці – полбу та польську, що були менш вимогливими до якості ґрунту.

Найбільш інтенсивно ярова пшениця вирощувалась селянством в південно-східній степовій смузі Харківської губернії [22, с.31-36].

Економічний стан селянських господарств в яких займалися переробкою пшениці на борошно та крупи звичайно визначався трьома головними факторами: прибутковістю млинарського виробництва, прибутком від продажу борошна та круп, прибутком від сільськогосподарського виробництва. Заняття млинарством накладало відбиток як на економічний стан селянського господарства, на стан здоров'я селянина, на його зовнішній вигляд, на якість характеру мірошника, що вирізняло майстра млинарської справи з-поміж іншого населення Харківської губернії. Життя селян, які були зайняті млинарським промислом, базувалося на занятті підприємством, що вирізняло селяна-мірошника з-поміж інших верств сільського населення [6].

Головними центрами ярмаркової торгівлі пшеницею та пшеничним борошном в Харківській губернії стали такі населені пункти як: Білопілья (Сумський повіт), Боромля (Охтирський), Олексіївка та Таранівка (Зміївський), Покровка, Тарасівка, Ново-Глухів і Гусинівка (Куп'янський). Селянська пшениця та пшеничне борошно скуповувалась тут купцями, які великими партіями вивозили їх на загальноросійський та зарубіжний ринки [22, с.44-45].

Третє місце в зерновому господарстві селянства Харківської губернії займав овес, який був одночасно і фуражною, і харчовою культурою. Як і раніше в пореформеній губернії вирощувалась до 12 сортів вівся білого й чорного, виключно ярового. Довгий час популярним тут був так званий шатилівський, майже білий овес, урожайність якого доходила в деяких регіонах до 80 пудів з десятини. Найбільші площі ріллі – до 23% овес займав в північно-західній і центральній частинах губернії. Але, як тут, так і по всій губернії, за виключенням Харківського і Богодухівського повітів, його посіви поступово скорочувались поступаючись місцем житю, пшениці та деяким іншим культурам. Ячмінь у другій половині XIX ст. теж став користу-

ватися значним попитом на світовому ринку і придбав значення експортної сільськогосподарської культури, у зв'язку з чим посіви під ним з року на рік збільшувалися, особливо у Вовчанському, Старобільському, Куп'янському та Ізюмському повітах. Вже на початку ХХ ст. ячмінь займав тут до 30% орних земель. Крім переробки на харчові продукти, він йшов на виготовлення пива та горілки [21, с.163-167].

Впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст., колись традиційна для Слобожанщини гречка, яка користувалася особливою пошаною у землеробів, не витримувала конкуренції із експортними зерновими культурами. Поступово йшло скорочення її посівів, які в результаті зменшились до 5% загальних посівних площ Харківської губернії. Разом з тим, в селянських господарствах північно-західних повітів гречка давала стійкі врожаї навіть на самих поганих ґрунтах, що втримувало її від повного виключення із посівообороту. Тут були поширені такі сорти гречка як звичайна «посівна» або «культурна», «слов'янка», «татарка» та ін., але найбільш за все «білопільська». Ще одну зернову культуру – кукурудзу стали широко вирощувати селяни Куп'янського повіту [7].

Багато хто з селянських підприємців-мукомелів, які були зайняті переробкою вівса, ячменю, гречки, кукурудзу прагнули збільшити можливість своїх водяних та вітряних млинів й тому поруч із механізмом розмелювання часто влаштовували ступи для переробки фуражного зерна. Для цього у головний вал вдовбувалися навхрест бруси. При обертанні валу бруси поперемінно піднімали товкачі, які, спадаючи, подрібнювали чи очищали від лущини зерно в чавунних ступах [3, с.74-79]. Нерідко підприємці-мукомели об'єднували свої водяні та вітряні млини із крупорушками, маслоробнями, сукновальнями та іншими механізмами. Селянські підприємці-мукомели Харківської губернії, які створювали такі універсальні млини, прагнули забезпечити для свого підприємства рівномірне навантаження в різні пори року, притягували до себе якомога більше навколишніх селян та купців й тим самим збільшували рентабельність свого промис-

лу [3, с. 211-215].

Ще одною суттєвою ознакою ринкової перебудови селянського землеробства в Харківській губернії другої половини ХІХ - початку ХХ ст. було динамічне збільшення посівів під технічні культури, насамперед під цукрові буряки і картоплю.

На вирощуванні цукрових буряків спеціалізувалося селянство Лебединського, Сумського, Охтирського і Вовчанського повітів. Місцеві родючі землі та клімат дозволяли одержувати врожаї в 70 і більше берковців з десятини. В цілому по губернії за 1861-1912 рр. посіви буряків збільшилися з 4 до 64,8 тис. дес., тобто в 16 разів [11, с.29]. Картопля в селянських господарствах теж набувала поширення. Лише за 1870-90-ті роки посіви цієї технічної культури зросли на 306% і зайняли до кінця сторіччя 55,2 тис. дес., а в 1912 р. – уже 60 тис. дес.

Посіви соняшників займали близько одного відсотка селянських полів, переважно в Куп'янському Старобільському повітах, що дозволило регіону посідати в масштабах Росії п'яте місце по валових зборах цієї культури [8].

На виробництві тютюну спеціалізувалися селяни Лебединського й Сумського повітів. Щорічно вони збирали до 40 тис. пуд. тютюну, котрий збувався в основному на місцеві тютюнові фабрики і сільським промисловикам, які займалися виготовленням цигарок. Повсюдно в Харківській губернії селяни також вирощували коноплі й льон. З їх волокна виготовляли тканину, а з насіння – олію. При цьому для продажу волокна на місцевих ярмарках коноплі вирощували тільки у північно-західній частині Сумського повіту, а льон у Старобільському й Зміївському повітах. У решті регіонів ці культури вирощувалися селянами виключно для власних промислових потреб [7].

Губернські посіви під коноплі – «конопляники» – щорічно займали від 0,7 до 1%, а під льон – до 0,4% орних площ Харківської губернії. Наприклад, у 1912 р. під коноплі селянами було засіяно 17,3 тис. дес. ріллі (зібрано 966,5 тис. пудів волокна), а під льон – 5,4 тис. дес. (зібрано 184,8 тис. пудів волокна). У наступному році по-

сівні конопель уже займали 32,1 тис. га, а льону — 11,8 тис. га.

При цьому переважна частина зібраного волокна була використана як сировина для кустарного прядіння і ткацтва [13, с. 21-24].

Спеціалізація землеробського виробництва в Харківській губернії закономірно і дедалі гостріше висувала для селянських господарств питання про добрива. Однак у наявних джерелах відзначалося їх недостатнє розповсюдження в регіоні, що вкрай виснажувало ґрунти польових наділів. В результаті врожайність зернових і технічних культур на селянських полях та інтенсивність її динаміки помітно відставали порівняно з показниками у поміщицьких господарствах [14, с.4-6]. В сукупності селянське малоземелля, що чимраз посилювалося, слабке поширення добрив, відносно примітивна техніка землеробства, низька врожайність та інші фактори спричиняли систематичні неврожаї на селянських полях. Так, лише за 1870-1890 роки у земській статистиці згадувалося 16 неврожайних років. Особливо сильним неврожаєм був відзначений 1891 р., коли у значній частині селянських господарств губернії хлібних запасів вистачило тільки до грудня. Наприклад, у звіті Трьохізбенського волосного правління за 1891 р. зазначалося, що в результаті неврожаю (загинуло до 100% посівів) населення волості голодувало вже з осені. Цей же рік став неврожайним і для багатьох інших регіонів губернії, що згубно позначилося на економічному становищі селянства, змушеного купувати продовольчий хліб. Так, у 1903-1904 рр. хліб, потрібний для їжі, купували селяни 436 сільських громад [6].

Таке становище закономірно і все більш гостро висувало для селян питання про відшукання додаткових джерел доходу, зокрема до заняття борошномельно-круп'яним промислом. Господарі водяних та вітряних млинів та мірошники, які на них працювали, завжди становили особливу частину населення Харківській губернії. Заняття млинарством на Слобожанщині завжди давало достатній для пристойного існування прибуток, а тому мірошники, які працювали на водяних та водяних млинах,

жили з достатком. Загалом економічна забезпеченість родин мірошників від заняття млинарством була достатньо стабільною.

Проте, проживаючи у сільській місцевості Харківській губернії, мірошники звичайно не втрачали зв'язку з хліборобством, яке у різних господарствах було для них або основним, або допоміжним заняттям. Більшість мірошників займалися виключно млинарством, але значна кількість мірошників займалися ще й хліборобством, а також тримали домашню худобу, доглядали за садом, городом тощо [17, с.30-32].

Розвиток селянських господарств губернії ускладнювався тим, що вони були вкрай обтяжені різноманітними податками і платежами. Так, всі селяни обкладалися подушним податком. Колишні поміщицькі селяни після реформи 1861 р. повинні були також вносити викупні платежі, а селяни, ще не переведені на викуп, перебували на оброці у поміщиків, продовжуючи виконувати різні повинності. Наприклад, у 1870 р. харківські тимчасовозобов'язані селяни платили своїм колишнім поміщикам до 5 крб. 70 коп. з особи. Колишні державні селяни до початку 80-х років сплачували оброчний і подушний податки, а потім їх перевели на викуп, але розмір платежів дещо збільшився. На всіх селян також поширювалися земські, громадські, місцеві та страхові платежі. При цьому значна частина цих зборів з селян йшла не на задоволення їх справжніх потреб, а на утримання місцевого адміністративного і поліцейського апарату. Сюди ж включалися й усілякі натуральні відбутки, які все частіше замінювалися грошовими внесками. Наприклад, лише в Харківському повіті за 1869 р. місцеві селяни оплатили або самі відробили 9680 днів на будівництві шляхів і мостів, майже 6 тис. разів виділяли підводи для перевезення військових вантажів і арештантів, а також у 98 тис. випадків надавали свої хати та садиби для постою військ [9].

Податки, які збиралися в губернії з селянських господарств, дуже часто не відповідали прибутковості їх наділів, що особливо виявлялося у неврожайні роки. В середньому по губернії платежі та відбут-

ки становили до половини чистого доходу з десятини орної землі (загальноросійський показник – 36,6%), але за цим показником ховалося багато селянських господарств, у котрих платежі навіть перевищували дохідність їх земель. Таким чином, податковий прес в основному не відповідав платоспроможності селянських господарств, що призводило до швидкого зростання недоїмок, тобто до хронічної заборгованості селянських господарств по грошових зборах. Особливо вони збільшилися в період сільськогосподарської кризи 1880-90-х років. Так, якщо у 1889 р. недоїмки по викупних платежах становили в губернії 1260 тис. крб., то в 1894 р. – уже 2296 тис. крб. [13, с. 42].

Неможливість повної виплати різних податків та оплачуваних грошима відбутків болюче позначилася на стані значної частини селянських господарств, призводила до їх зубожіння і спонукала до активних пошуків нових джерел доходів, в тому числі і поза своїми польовими господарствами. Багато хто з таких селян щороку вливалися у лави дрібних промисловців-мукомелів. Заняття млинарством, праця з відносно складними механізмами і різноманітними двигунами, без сумніву, розширювали світогляд слобідсько-українських мірошників, знайомлячи їх з технічними новинками та людьми з різних місцевостей. Повсюдно на Слобідській Україні господарі млинів та мірошники, які працювали на водяних млинах, відзначалися неабиякими технічними знаннями та навичками, умінням домовлятися та укладати угоди. Адже чим сміливішим, жвавішим та гнучкішим був мірошник у відносинах із замовниками, тим швидше й вигідніше він міг переробити зерно. Окрім цього, часті поїздки в інші слободи, села, повіти, спілкування з купцями, перекупниками зерна та борошна, чумаками дозволяли мірошникам краще орієнтуватися в особливостях ринкових відносин [9].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, розклад кріпосництва і розвиток ринкових відносин впродовж 1861-1917 років проявилися в усіх складових частинах селянських господарств Харківської губернії. В результа-

ті цього Харківщина за цей період стала одним з головних регіонів товарного землеробства в Російській імперії з яскраво вираженою спеціалізацією з виробництва зерна та цукрового буряка. Зростаючий зв'язок селянських господарств з ринком підвищував роль грошей у житті селян і породжував потребу постійного пошуку джерел додаткових прибутку. В цих умовах одним з важливих напрямків господарської дальності селянства Харківської губернії стало створення та розвиток в селянських господарств борошномельно-круп'яної підприємств. Перехід селянства від натурального до ринкового господарювання, у тому числі й до збільшення виробництва зернових культур, стало причиною динамічного розвитку в Харківській губернії різноманітних форм млинарства як джерела одержання коштів для сплати викуплених платежів і податків, оренди землі та ін. Селянське млинарство, яке виникло на Слобідській Україні ще в середині XVII ст., в умовах ринкового господарювання другої половини XIX – початку XX ст. було спрямоване на задоволення різних потреб місцевого населення в продуктах харчування та фуражу, а тому характеризувалося різноманітністю форм організації цього промислового виробництва, технікою та технологіями, способами переробки зерна та іншими ознаками. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. на водяних та вітряних млинах, які працювали в багатьох селянських господарств Харківській губернії, все частіше стали використовуватися складні механізми та впроваджуватися нові технології, що дозволяло значно вдосконалювати основні виробничі процеси, підвищувати продуктивність борошномельно-круп'яного виробництва, покращити якість борошна та круп, які вироблялися в селянських господарствах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д.І. *Історія Слободської України* / Д.І.Багалій. – Х.: Основа, 1990. – 255 с.
2. Волков Ф.К. *Этнографические особенности украинского народа* / Ф.К.Волков // *Украинский народ в его прошлом и настоящем.* – Петроград: Тип. т-ва "Общественная польза", 1916. – Т.2. – С.455-647.

3. Годовой отчет о деятельности мельниц в Харьковской губернии. – Х.: Тип. губ. правления, 1916. – 225 с.
4. Гордеенко Е.С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии / Е.С. Гордеенко. – Х.: Тип. губ. правления, 1885. – 65 с.
5. Державний архів Харківської області, ф. 16, оп. 1, спр. 1783, арк. 15-24.
6. Державний архів Харківської області, ф. 18, оп. 18, спр. 1, арк. 2-3; оп. 22, спр. 1, арк. 1-2.
7. Державний архів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 229^а, арк. 4, 5.
8. Державний архів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 60, арк. 81-89.
9. Державний архів Харківської області, ф. 311, оп. 1, спр. 47, арк. 52-120.
10. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию 1908 года. – Х.: Изд-во губ. зем. управы, 1908. – 53 с.
11. Ежегодник главного управления землеустройства и земледелия по Департаменту земледелия. – СПб.: Тип. В. П. Меццера, 1914. – 529 с.
12. Ежегодник народного труда / [под. ред. В.В.Черняева]. – М.: Тип. И.Д.Сытина, 1898. – 461 с.
13. Живолуп Е. К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905-1907 годах. – Харьков, Изд-во Харьк. ун-та, 1956. – 136 с.
14. Журнал заседания земледельческого съезда Харьковского уезда 4-го октября 1870 г. – Харьков: Тип. А. А. Либина, 1871. – 146 с.
15. Журнал Совецания о нуждах мукомольной промышленности. – СПб.: Тип. В.Кирибаума, 1912. – 226 с.
16. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Харків: Основа, 1997. – 400 с.
17. Материалы по статистике землевладения и земледелия в Харьковской губернии. – Харьков: Тип. А. А. Либина, 1908. – 414 с.
18. Отчет об экономическом состоянии Харьковской губернии. – Харьков: Тип. М. Зильберберга, 1895. – 355 с.
17. Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год / [сост. Я.Голяковский]. – Харьков, Изд-во Харьк. ун-та, 1866. – 342, 139 с.
18. Сборник решений Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – Харьков: Изд-во губ. земства, 1914. – 244 с.
19. Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст) / В.П. Теплицкий. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 308 с.
20. Харьковское областное сельскохозяйственное совещание. Материалы. – СПб., 1911. – 149 с.
21. Харьковское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Журналы заседаний. – Х.: Тип. А. Дарре, 1900. – 295 с.
22. Цифровые данные к обзору Харьковской губернии в сельскохозяйственном отношении. – Харьков: Тип. М. Зильберга, 1908. – 543 с.
23. Шаховский М.Л. Харьковская губерния в сельскохозяйственном отношении в 1891 году / М.Л. Шаховский. – Харьков: Тип. М. Зильберга, 1891. – 135 с.